

КАНТ

Иако је већ Декарт започео нововековно окретање филозофије ка субјекту, Кант је тај који је субјект поставио у жижу теоријске пажње. С правом се може рећи да је његова филозофија студиј субјекта. Он за своје време каже да је „право доба критике којој се све мора подврћи“. Иако религија и законодавство настоје да избегну да буду предмет критике, ум своје поштовање може задржати само за оно што је „могло издржати његово слободно и јавно испитивање“. Но главни предмет преиспитивања ума је заправо он сам. Будући да људски ум има природну склоност ка метафизици, а метафизика, за разлику од посебних наука, тапка у месту, бивајући поприште бескрајног бесплодног сукобљавања, Кант сматра да морамо испитати да ли су наше сазнаје моћи уопште у стању да захвате метафизичке ентитете, тј. да ли метафизика може да буде наука – да нам подари поуздано знање о ономе што прекорачује границе могућег искуства. Насупрот уобичајеном сазнајном кружењу субјекта око објекта, Кант се одлучује за коперникански преокрет. Уместо да се субјект саображава предметима, Кант износи хипотезу да бисмо можда доспели до значајнијих увода о могућности метафизичког сазнања уколико би се предмети саображавали сазнајном субјекту.

За разлику од некадашњег схатања да субјект само мање-више пасивно одсликава спољашњу стварност, Кант указује на активну, делатну улогу субјекта у сазнању. Оно што ми сазнајемо заправо нису ствари по себи, већ појаве, које зависе од човековог чулног и категоријалног апарата.¹ Својим критицизмом Кант се супротставио некритичком догматизму у метафизици и теорији сазнања. Он отклања догматско идентификовање сазнајне и реалне сфере својим трансценденталним испитивањем сазнајних моћи људске душе. Уверен да се не може психолошко-генетичком методом решавати сазнајнотеоријски проблем, Кант одваја питање порекла сазнања од питања вредности, важења сазнања. Он истиче да се трансцендентално сазнање „не бави предметима него нашим сазнањем предмета уколико оно треба да је могуће *a priori*“.²

---

¹ Научници данас тврде да инсекти виде спољашњу стварност у обрисима, док пси виде црно-бели свет, што значи да ни свет који човек види није напросто онакав како га он види. Уколико постоје анђели, они би свет видели на другачији начин.

² Некада су појмови трансцендентно и трансцендентално били синоними. У Кантовој терминологији трансцендентно је оно што прекорачује границе могућег искуства (оно што је супротно иманентном), док је трансцендентално везано за испитивање како је сазнање *a priori* могуће.

Кантова критичка филозофија представља својеврсну синтезу емпиристичке и рационалистичке филозофије. Попут емпириста, Кант тврди да „у погледу времена ниједно сазнање у нама не претходи искуству“, тј. да „са искуством почиње свако сазнање“. Ипак то не значи да целокупно наше сазнање проистиче из искуства. Наиме, могуће је да се чак и „наше искуствено сазнање састоји из онога што ми примамо преко утисака и из онога што наша сопствена моћ сазнања (побуђена само чулним утисцима) додаје из саме себе“. Тај априорни додатак био би оно што је заједничко Канту и рационалистичкој филозофији.³ Кантова *Критика чистог ума* мотивисана је управо покушајем одговора на питање „да ли постоји такво сазнање које је независно од искуства, па чак и од свих чулних утисака“.

За разлику од емпиријских сазнања која „имају своје изворе а posteriori, то јест у искуству“, априорна сазнања у себи немају апсолутно ничег искуственог. Следећи Хјума, Кант каже да искуствено сазнање није опште и нужно, будући да допушта изузетак, док то није случај код априорног сазнања, које је апсолутно поуздано, тј. опште и нужно. Априорна сазнања су карактеристична за математику.

Кант се ослања на разлику аналитичких и синтетичких судова, у погледу које су били сагласни емпиристи и рационалисти. Синтетички судови су они који проширују наше сазнање, док су аналитички судови они који не проширују наше сазнање, већ само рашчлањују оно што је већ (скривено) присутно у субјекту суда. Сви искуствени судови су синтетички. Као пример синтетичког суда Кант наводи суд „тело је тешко“. Будући да се предикат „тешко“ не налази у појму тела, неопходно нам је искуство да бисмо то увидели. Суд „тело је распрострањено“ је аналитички суд зато што је у појму тела садржан предикат протежности. Наиме, док бисмо могли замислити тело без тежине, немогуће је да тело не заузима простор.

Емпиристи и рационалисти су сагласни у томе да су сви аналитички судови априорни, док су сви синтетички судови апостериорни. Међутим, Кант тврди да постоје и синтетички судови а priori. За разлику од уобичајеног схватања да су математички судови аналитички, он сматра да су они синтетички судови а priori.⁴ По Канту, суд $7 + 5 = 12$ јесте синтетички јер се у појму 12 не налазе ни појам 7 ни појам

---

³ По Канту, човек се не рађа са урођеним идејама, већ су у структури његове свести присутни априорни појмови. На подстицај искуства његов разум активира те априорне појмове, те се на основу њих организује чулна грађа. Априорно није исто што и урођено. Априорно логички а не временски претходи искуству.

⁴ Такав Кантов став многи нису прихватили. Логички позитивисти одбацују постојање синтетичких ставова а priori, уверени да су аналитички ставови (логике и математике) априорни, док су синтетички ставови (природних наука) апостериорни.

5. Он сматра да нам је неопходно да у помоћ призовемо опажај тако што бисмо пет тачака у бројању продружили већ избројаним седам. Слично томе, Кант тврди да ниједан став чисте геометрије није аналитичан. Став да је права линија најкраће растојање између две тачке је синтетичан зато што у појму праве није садржана ознака дужине. До појма најкраћег стиже се захваљујући опажању.

Кант не само што сматра да су судови математике синтетички, већ такође тврди да и физика као основне принципе садржи синтетички судове а priori. Уколико би био у стању да то докаже, статус природних наука био би очуван, јер би и њихова сазнања, која почивају на каузалитету, могла да претендују на општост и нужност. Подсетимо се да је Кант навео да га је управо Хјум својом анализом каузалности тргао из догматског дремежа и навео на изградњу критичке филозофије.⁵ Уверен да научно сазнање мора бити опште и нужно, Кант није могао да дозволи да природне науке, које почивају на каузалитету, буду само вероватне. Решење које ће он понудити је да каузалитет није објективни природни закон, већ синтетички став а priori нашег разума, дакле правило по коме субјект уређује чулни материјал који нам посредством чула долази од ствари по себи.

Након што је показао да су могући синтетички судови а priori у математици и чистој физици, Кант поставља кључно питање: да ли метафизика садржи синтетичке судове а priori? Уколико не поседује, она не може претендовати на то да пружа сазнање о оном што је онострано.

У настојању да спроведе трансцендентално испитивање Кант указује на разлику између материје и форме искуства. Он под материјом разуме осећај (боја, тон...), а форма је психички супстрат априорног. Док је осећај емпиријски састојак искуства и не да се априори схватити, форма је неемпирична, тј. чиста. Субјективна форма претходи искуству, али претхођење не треба схватити у временском смислу, већ само у смислу условљавања.

По Канту, човекове априорне сазнајне моћи су: чулност, разум и ум.⁶ Иако је могуће замислити да Бог, уколико постоји, поседује интуитиван разум, односно интелектуално опажање, то за човека није могуће.⁷ Што се тиче човекових сазнајних

---

⁵ Много ређе се наводи Кантова изјава да је исходиште његове критичке филозофије био „скандал привидног противречја у које ум долази са самим собом“. Он штавише истиче да су га антиномије ума „најпре пробудиле из догматског дремежа“.

⁶ Кант користи термин „ум“ у ужем и ширем значењу. У ширем значењу ум би обухватао разум, моћ расуђивања и ум у ужем значењу. Ми ћемо реч „ум“ користити у ужем значењу.

⁷ Божански интелект је опажајни и архетипски, што значи да Бог док опажа уједно ствара предмете свог опажања, што није случај са људским опажањем, које претпоставља предмет који га афицира.

моћи, Кант инистира на оштрој разлици између чулности и разума. То су два потпуно одвојена стабла људског сазнања, која можда потичу из заједничког корена, али нам он није познат. Чулност је рецептивна, а разум је делатан. Чула ће својим априорним формама прибавити садржај, а разумске чисте форме уобличити дату чулну грађу.

Кант сматра да спољашње ствари некако делују на чула, мада не објашњава како, те као резултат ове афекције настаје неодређени осећај. Предмет емпиријског чулног опажаја Кант назива „појава“. Разлика ствари по себи и појаве је за Канта веома значајна. Ствари по себи су трансцендентни објекти који својим „утицајем“ на субјект производе у њему осећаје и тиме га приморавају да на ове примени своје субјективне форме. Док нам је ствар по себи непозната, појава је „ствар за нас“, једини начин на који нам је она доступна. Унутар садржаја чулног искуства можемо направити разлику између материјалног елемента, који одговара неодређеном осећају, и формалног елемента – чистог простора и времена као априорних форми чулног искуства. Материја појаве дата је а posteriori, а априорна форма чулности је предуслов да се она прихвати. Будући да је материјални, емпиријски елемент случајан, а трансцендентална филозофија је заинтересована само за оно што је опште и нужно, Кантова пажња се усредсређује на чисте априорне форме чулности.⁸

Кант разликује спољашње чуло, преко кога опажамо оно што је изван нас, и унутрашње чуло, посредством кога опажамо властита унутрашња стања. Чист простор је априорна форма спољашњег чула, а чисто време је априорна форма унутрашњег чула.

Уређивање неодређене чулне грађе осећаја одиграва се применом чистих форми чулности. Кант каже да су простор и време емпиријски реални, али су трансцендентално идеални. То значи да емпиријску реалност поседује само оно што се појављује у простору и времену, а да су саме априорне форме чулности идеалне, будући да не можемо да опажамо чист простор и чисто време као такве, пошто су они априорни услови свег опажања.

Да бих осећаје могао представити изван себе и да бих их могао представити једне ван других, нужно је да представу простора већ имам у себи; према томе представа простора мора претходити чулном искуству и бити независна од њега; она је дакле чиста представа. Исто тако, да бисмо представили истовременост и сукцесију у

---

⁸ Важно је напоменути да би било погрешно помислити како су нам најпре дати некакви неодређени, неуобличени осети, па да их тек накнадно подвргавамо априорним формама простора и времена. Никада не суочавамо са неуређеним осетима. У моменту када примамо чулну грађу ми је и структурирамо. Уређивање чулне грађе дешава се у току самог чулног опажања, а не после њега.

опажању, нужно је да представу времена већ имамо у себи. Будући да су чист простор и време само субјективни услови локализације осећаја, они сами се као такви не могу опазити. Њихова идеалност се огледа у томе што опажај простора није и сам распрострањен, као што ни опажај времена не тече.

Као доказ да се априорне форме чулности разликују од појмова разума Кант наводи да представе које потпадају под појам нису делови појма (јер је појам цео и недељив у свакој од њих), док су сви поједини простори делови једног јединог простора и налазе се у њему; зато простор не може бити појам, него је опажај.

Априорне форме чулности су неприступачне без грађе. За разлику од Берклија, који је сматрао да постојати значи бити опажан или опажати,⁹ Кант задржава појам ствари по себи као негативан појам. Мада ствар по себи остаје непознато X, она је неопходна да се стварност не би претворила у субјективни привид.

Субјект не само што својом чулношћу прихвата спољашњу чулну грађу него је такође формира и организује. Искуство је наиме могуће тек дејством везе, синтезе коју уноси разум. Да бисмо имали сазнање, неопходне су како априорне форме чулности тако и априорне форме разума. „Без чулности не би нам ниједан предмет био дат, а без разума се ниједан предмет не би замислио. Мисли без садржаја јесу празне, опажаји без појмова јесу слепи.“ Тек садејством чулности, која нам даје садржину, и разума, који изводи синтезу, настаје сазнање.

Задатак трансценденталне аналитике је да пронађе и утврди чисте појмове разума, и да изведе основне ставове који важе за свако предметно сазнање. Аналитика појмова састоји се из метафизичке и трансценденталне дедукције категорија. У метафизичкој дедукцији Кант из табеле судова изводи категорије као чисте појмове разума, а у трансценденталној дедукцији показује да су оне нужни услови могућег искуства као законски уређеног света појава.

Кант полази од дефиниције разума као моћи суђења. Будући да се у суду представе синтетизују посредством појмова, ако утврдимо све различите врсте судова, моћи ћемо да дођемо до списка чистих појмова а priori. Рашчлањивањем разума Кант дакле смера да расветли његову априорну структуру, тј. да поброји његове основне синтетичке функције. Он заправо тражи појмове који се налазе у приправности. Они се актуализују примењујући се у искуству.

---

⁹ По Берклију, постоји само дух који опажа и његове представе, али не и од њега независне спољашње ствари.

Док до емпиријских појмова разум долази анализом и апстракцијом из појединих емпиријских представа, дотле су чисти појмови разума и својом садржином независни од искуства и представљају његове априорне услове. Будући да тврди да се формална логика суштински није мењала од Аристотела, те да је самим тим потпуно поуздана, Кант је сматрао да је могуће из различитих форми судова доћи до одговарајућих типова појмова.¹⁰ Само у форми суда може лежати оно што је априорно у суђењу. Категорија, као најопштији појмови, су заправо облици синтезе, основни типови међусобног повезивања појмова.

Судови се деле по квантитету (општи, посебни, појединачни), квалитету (афирмативни, негативни, бескрајни), релацији (категорични, хипотетични, дисјунктивни), модалитету (проблематични, асерторични, аподиктични). Из њих се може извести табела појмова: квантитет (јединица, мноштво, свеукупност), квалитет (реалитет, негација, лимитација), релације (супстанција – акциденција, узрок – последица, узајамно деловање), модалитет (могућност, егзистенција, нужност). Трећа категорија је синтеза две претходне (нпр. тоталитет је синтеза јединице и мноштва).¹¹

Трансцендентална дедукција показује како се априорни појмови разума односе на предмете, тј. како субјективни облици мишљења имају објективну вредност. Категорије као типови везе имају емпиријску употребу, мада имају трансцендентално значење. Већ је речено да су чула слепа, а појмови празни. Чула дају садржину сазнања, а разум форму. Да би настало сазнање, неопходно је посредовање између чула и разума. Трансцендентална уобразиља је та која посредује између чулности и разума. Кант претпоставља да је могуће да се садржај опажања подведе под категорију. Тешкоћа је у томе што су категорије чисте мисли, које се не могу опазити. Потребно је нешто посредујуће што је чисто као категорија, а чулно као опажај. То је време као општи чисти опажај. Посебне представе категорија у чистом времену Кант назива схемама. Схема једног појма производ је продуктивне уобразиље, априорне моћи нашег сазнања. Чиста продуктивна уобразиља има трансценденталне схеме (трансценденталне временске одредбе). Док је слика као производ репродуктивне

---

¹⁰ Касније ће Фихте Канту замерити да филозофија која жели да има статус науке не сме ништа претпоставити, па ни табелу судова, већ све мора дедуктивно извести из оног што је самоочигледно – из Ја.

¹¹ Није потребно памтити врсте судова и категорије, али наведени су да би се уочило да је по Канту каузалитет категорија нашег разума, начин на који се чулне дате повезују у каузални однос. На основу искуства уочавам да када сунце сија камен бива загрејан, али без примене категорије каузалитета то је можда тек случајна правилност. Међутим, када применим категорију каузалитета, која гарантује општост и нужност, могу с уверењем рећи: сунце је загрејало камен.

уобразиље појединачна, дотле је схема једног појма његов адекватни репрезентант. Синтеза уобразиље је фигуративна, а разума интелектуална синтеза.

Кант наводи да је схема категорије супстанције трајање, категорије узрока следовање, а узајамног деловања истовременост. То значи да би појам супстанције могао да се примени на чулно искуство, он мора да буде схематизован, што подразумева представљање супстанције као трајног супстрата промене у времену. Категорија узрочности може да буде примењена на појаве једино ако је продуктивна уобразиља схематизује тако да укључује представу правилне сукцесије у времену. Важно је уочити да трансценденталне схеме омогућавају примену чистих појмова разума на опажаје, као и да притом оне бивају ограничене на могуће искуство. Категорија која није схематизована сама по себи не даје сазнање, те је самим тим неоснована претензија метафизике да априорним путем, искључиво на основу чистих појмова доспе до натчулног сазнања. Категорије су дакле ограничене на могуће искуство, нераздвојне су од опажаја. Предмет је могућ само као спој категорије са чулним опажајем. Категорија узета сам за себе само је логичка функција синтезе, само мисао о предмету; тек придоласком опажаја, чије неповезане делове она синтетише, бива уобличен предмет. Категорије и чисти опажаји могући су само у субјекту чије чулно опажање садржи апостериорни осећај. Оне важе само за свет појава.

За сазнање је осим чулне разноврсности и повезивања (синтезе) потребно и јединство. Кант сматра да синтетичко деловање разума није могуће осим унутар јединства свести. Свака разноврсност, дата у једном емпиријском опажају, одређена је према једној категорији која је подводи под јединство свести уопште. Неопходно је оно „ја мислим“ које прати све моје представе (самосвест), да би уопште било сазнања. Притом Кант не мисли на емпиријску самосвест, већ на трансценденталну самосвест, која као идентично „ја мислим“ јесте трајан услов искуства. Трансцендентална аперцепција је најопштија веза, што значи да су сви садржаји свести интегрисани као садржаји једне свести, да нису дифузни. Чиста самосвест је априорна, праосновна, трансцендентална, објектотворна, предметотворна.

Иако сам свестан оног „ја мислим“ које прати све садржаји моје свести, та самосвест је тек предуслов интегрисности свих садржаја моје свести, а не и сазнање мене самог као ствари по себи. Унутрашњем чулу се и ја самом себи јављам само као појава, никако као ствар по себи. Иако сам у стању да стекнем знање о свом емпиријском карактеру, о себи као појави, ја не познајем свој интегритетни карактер.

Искуство је систем појава, у коме је просторна и временска синтеза осета одређена према правилима разума. Ствари по себи се морају замишљати, али нису спознатљиве (имају само негативни смисао). Када не би постојале ствари по себи као трансцендентни објекти, свет искуства не би био појава већ привид. Свет искуства је законски уређен свет, будући да разум природи прописује њене законе, као нпр. каузалитет.

Став противречности је основни принцип свих аналитичких судова. Основни принцип свих синтетичких судова гласи: сваки предмет мора стајати под нужним условима могућег искуства. Нужни услови могућег искуства су: чисти опажаји (разноврсност), категорије и схемати (синтеза), чиста аперцепција (јединство).

Основни ставови разума, који су предуслов сазнања појавног света, су синтетички судови а priori. Покажимо то на примеру става: Све промене се збивају по закону везе између узрока и последице. Док је став да је свака последица условљена узроком аналитичан, став да је свака промена условљена једном претходном променом је синтетичан – јер је промена емпиријски појам.

Основни ставови могућег искуства у исто време су и основни закони природе, те је разум „законодавац природе“. Трансцендентална анализа разума показала је да човек није у стању да сазна ствар по себи. Отуда се уместо охولة претензије онтологије на спознају интелегибилног света морамо задовољити скромнијим, али достижним задатком аналитике разума.

По Волфу, метафизика се састоји из онтологије (опште метафизике) и специјалних грана метафизике: рационалне психологије (разматра питање да ли је душа бесмртна), рационалне космологије (бави се питањем света као целине) и рационалне теологије (испитује да ли Бог постоји). Након што је претходно показао да онтологија не може бити наука, у трансценденталној дијалектици, која се бави трансценденталним привидом у који запада ум који стреми сазнању оног што је трансцендентно, Кант испитује да ли евентуално специјалне гране метафизике могу претендовати на научност.

Важно је истаћи да је Кант направио веома значајну разлику између разума и ума.¹² Док се разум бави појавним светом, те је ограничен на сферу могућег искуства,

---

¹² Колико је та разликовање значајно показује тврдња мислиоца коме није био својствен самохвалисав тон. Кант тврди да је његово разликовање категорија (појмова разума) и идеја (појмова ума) од много већег значаја за судбину метафизике од читаве њене историје. „Да је моја *Критика чистог ума* само прва уочила ту разлику и да ништа више није направила, већ би тиме за објашњење нашег појма и за

ум смера на сазнање апсолутног и целине. За разлику од разума, који се бави само парцијалним каузалним низовима, ум има претензију да сагледа свет као целину. Разум условљено објашњава условом, а ум образлаже условно безусловним. Разум је везан за природу, а ум стреми метафизичкој сфери.

Док се појмови разума односе на опажаје, појмови ума се односе на ставове разума, а не директно на искуство. За разлику од разума који даје интелектуално јединство спољашњој грађи, ум своје рационално јединство нуди категоријама разума. Будући да разуму измиче целина, да остаје увек у оквирима условљеног, једино га ум може упутити ка потпуности. Ум смера да својом архитектоницом парцијалним сазнањима разума прибави јединство система.

На сличан начин као што је дошао до појмова разума на основу табеле судова, Кант идеје (појмове ума) изводи из три врсте посредног закључивања. Категоричком закључивању одговара идеја безусловног субјекта (душа), хипотетичком идеја апсолутне безусловности у низу услова (свет), дисјунктивном идеја потпуног система (Бог).

Рационална психологија полази од чињенице чисте аперцепције „ја мислим“, примењујући ту чињеницу на идеју апсолутног субјекта, односно претварајући идеју апсолутног субјекта у идеју душе као трансцендентног објекта. Кант разобличава погрешно закључивање на коме почива метафизичка теза о бесмртности душе, тиме што указује на бркање између апсолутног и логичког субјекта. Он истиче: „У рационалној психологији влада један паралогизам који се изражава у следећем силогизму:

А) Оно што се може замислити само и једино као субјекат не постоји другачије него као субјекат, те је према томе, супстанција.

В) Једно мисаоно биће, пак, посматрано само као такво, не може се замислити другачије него као субјекат, то јест као супстанција.

С) Дакле, оно постоји такође само као субјекат, то јест као супстанција.“

Логичка грешка састоји се у томе што се средњи појам „оно што се може замислити само и једино као субјекат“ не схвата у истом смислу у великој и малој премиси. У великој премиси узима се у значењу да се односи на предмет мишљења уопште, па самим тим и на предмет који може бити дат у опажању, док се у малој премиси схвата „само у односу на мишљење и јединство свести“, а не и у односу на предмет опажања.

руководство истраживања на пољу метафизике придонела више него сва јалова настојања да се удовољи трансцендентним задацима чистог ума.“

Самим тим не може се на „ја“ чисте аперцепције („ја мислим“ које прати све моје представе) применити категорија супстанције.

Идеја апсолутне безусловности услова може се применити само тамо где постоји низ, и то регресивни низ, тј. низ који од условљеног води ка условима. Како се нивои налазе само у појавама чулног света, то се применом категорија општа космолошка идеја дели на четири. Свака космолошка идеја води двама ставовима зато што се безусловни низ може замислити на два начина: или као актуелно бесконачан или као коначни низ. У првом случају, низ је безуслован зато што су у њему дати сви могући чланови који условљавају дато условљено, а у другом случају зато што се претпоставља да је први члан таквог низа безуслован (представља саморазлог).

У антиномијама тезу заступа рационализам, антитезу емпиризам. Ево тих антиномија, тезе и антитезе:

1. Свет има почетак у времену и ограничен је у простору – свет је бескрајан и у просторном и у временском погледу
2. Свака сложена супстанција сложена је из простог – свака сложена супстанција није састављена из простих делова и нигде не постоји просто¹³
3. Поред каузалитета по законима природе мора се претпоставити у свету и каузалитет слободе – Не постоји слобода, већ се све у свету збива по законима природе
4. У свету постоји апсолутно нужно биће које је или један његов део или његов узрок – не постоји.

Кант примећује да су за разум (односно за емпиријски регрес у појмовима) трансцендентни објекти антитезе сувише велики, а трансцендентни објекти тезе сувише мали. Бескрајни свет у времену и простору, бескрајно подељена материја, чисто каузална природа и у прошлости бескрајно далеко нужно биће (сам свет или узрок света) представљају трансцендентне објекте који су за разум (у његовом спајању појава по принципу условљености условљеног) недостижни, док су коначни свет у времену и простору, из простих делова састављена материја, каузални нивои са спонтаним почетним ставом и случајно променљиво биће трансцендентни објекти које разум може да превазиђе.¹⁴

---

¹³ Теза заступа становиште да постоји најмања, елементарна честица материје, а антитеза да не постоји, будући да се потенцијално дељење материје протеже у бесконачност.

¹⁴ Ако претпоставимо да свет нема никаквог почетка у времену, онда је такав свет за наш разум сувише велики, јер регресија никада не може достићи читаву протеклу вечност. Ако пак претпоставимо да свет има почетак, онда је такав свет сувише мали за наш разум, будући да закон емпиричке употребе разума налаже да тражимо неки још виши услов времена. Ако је свет у просторном смислу „бесконачан и

Грешка је што се свет искуства узима као ствар по себи а не као појава. Ставови „свет је по простору коначан“ и „свет није по простору коначан“ су контрадикторни ако се претпостави да се говори о стварима по себи, али не морају да буду контрадикторни ако се говори о појавама. Док догматичко решење сматра да би једна страна антиномије морала да буде тачна а друга нетачна, а скептичко решење сматра да је проблем нерешив, Кантово критичко решење се састоји у тврђењу да је проблем решив, али не у догматском смислу.

Док су у математичким антиномијама (1. и 2.) и теза и антитеза несумњиво нетачне, дотле се у динамичким антиномијама (3. и 4.) и за једну и за другу може тврдити да су тачне, под условом да се антитеза односи на свет појава, а теза на свет ствари по себи. Док у математичким антиномијама условљено и услов припадају истом реду и једнородни су, дотле у динамичким антиномијама условљено и услов не морају бити једнородни (узрок не мора бити исте врсте са последицом, нити нужно са случајним). Условљено може припадати чулном, а неусловљено интелегибилном свету.

Обратимо пажњу на најзначајнију од Кантових антиномија, трећу, која разматра питање да ли у свету влада гвоздена нужаност или у њему има места за слободу. Закон узрочности безусловно важи за чулни свет појава. Ту је свака појава у времену условљена претходном појавом. Међутим, остаје логичка могућност да у исто време свака таква појава јесте и слободни производ једног интелегибилног узрока, чији каузалитет не лежи у времену. Трансцендентална слобода би значила могућност да неусловљено започнем у појавном свету нов каузални ланац. Мада сам као чулно биће подвргнут каузалности, као морално биће сам неусловљен, те бих могао да прекинем дотадашњи каузални ланац условљавања и слободно започнем нов, који би даље, будући да се моје акције одвијају у појавном свету, био подвргнут закону узрочности.¹⁵

У појавама не мора бити дат цео низ услова; у њима он није дат, већ само задат. Идеја апсолутне безусловности у низу услова може у односу на искуство имати само значај захтева да се у емпиријском регресу услова не стане ни код једног члана, да се ниједан члан тог регреса не сматра за апсолутну границу, да се регрес увек има продужити. Космолошка идеја тоталитета низа услова је регулативни а не

безграничан, онда је за сваки емпирички појам сувише велики. Ако је коначан и ограничен, ви онда с правом питате још: шта одређује ову границу?“

¹⁵ Онај ко је почео да студира изложен је нужности различитих обавеза: предавања, вежбе, колоквијуми, испити. Међутим, он може слободно да одлучи да више неће да студира. Та неусловљена одлука наравно повлачи нов каузални ланац. Рацимо, мора да се запосли итд.

конститутивни принцип искуства; она омогућује максимално проширење искуства, али не омогућује само искуство, као што је случај са категоријама, које су конститутивне за искуствени свет.

Идеја потпуног система претвара се у идеју најреалнијег бића на тај начин што се скуп свега могућег замишља као посебна ствар која егзистира као подлога свих појединачних ствари. То најреалније биће је Бог као праизвор и праузор свих појединачних ствари. Пошто су метафизичари током векова понудили више аргумената за постојање Бога, Кант разматра сазнајни статус онтолошког, космолошког и телеолошког доказа.

Подсетимо да су Анселмо, Декарт и Спиноза тврдили да се из самог појма Бога као најсавршенијег бића може извести његово постојање, јер уколико Бог не постоји није савршен. За разлику од Божијих атрибута доброте, правичности, свемоћи, који се аналитички могу извести из појма Бога (немогуће да Бог не буде добар, свемогућ и правичан), Кант сматра да егзистенција не може бити пуки предикат ствари. Сваки егзистенцијални суд је синтетичан, те се егзистенција Бога не може аналитички извести из његовог појма.

Што се тиче космолошког доказа, недозвољено је категорију каузалности, која је везана за појавни свет, применити на интелигибилни свет, те Бога третирати као вансветски узрок. Што се тиче телеолошког доказа, Кант тврди да сврховитост света не мора нужно потицати од Бога. Осим тога, план света додуше указује на планера, али не неизбежно и на творца света. На основу побијања ваљаности традиционалних доказа Кант каже да је немогуће са сигурношћу рећи да ли Бог постоји или не постоји, те самим тим да рационална метафизика не може бити наука.

Видели смо да је разум законодавац природе, да је он конститутиван у теоријској сфери. Ум није конститутиван у теоријској сфери, али ипак није безвредан, будући да има регулативну улогу. Задатак ума је да унесе систематско јединство у искуствено сазнање разума. Ум то чини на основу три своја логичка принципа: хомогенитета (захтев да се емпиријска разноликост ствари подведе под појмове, односно да се нижи појмови подведу под више), спецификације (да се свака врста подели у подврсте) и афинитета (континуитета) – да прелаз од једне врсте ка другој буде постепен, тј. да се између сваке врсте уметне неодређена множина пролазних чланова.

Сва та три наведена принципа су регулативни принципи ума, јер у природи не постоји један највиши род, нити бескрајна разноликост у подврстама, нити континуирани прелази између врста.

Идеје ума могле би да се схвате као фиктивни трансцендентни објекти, у форми *као да*. У научном истраживању можемо да се понашамо *као да* свет представља целокупност бесконачног каузалног ланца, али то заправо са сигурношћу не можемо знати. Осим што нас нагони на систематизацију парцијалних увида разума, идеје ума у науци служе као хеуристички принцип. Идеје могу да се схвате као схеме које омогућавају примену одговарајућих регулативних принципа на искуствено сазнање. Ум је по својој природи архитектоничан, тј. сва сазнања доводи у систем.

На основу свега реченог, Кант закључује да метафизика, упркос томе што почива на метафизичкој диспозицији ума, није могућа као наука. Кант ће рећи: Морао сам да ограничим знање, да бих добио простор за веру. Осим појава, које сазнаје наука, могућ је и натчулни свет, будући да појаве не исцрпљују целину стварности.

Ако је чисти ум одиста практички, онда он своју реалност доказује делом. Као у случају теоријске сфере, Кант је и у практичкој сфери заинтересован искључиво за оно априорно, не за емпиријско.¹⁶ Њега не интересује како се људи фактички понашају, већ како би требало да се понашају. Морални закон би универзално важио чак и када га нико не би поштовао. Задатак *Критике практичког ума* је да у практичком уму открије принципе априори према којима судимо када изричемо моралне судове.

Кант прави разлику између трансценденталне идеје слободе и практичке слободе. Као што смо видели у разматрању треће антиномије, трансцендентална слобода је могућност да се спонтано започне један каузални низ. У *Критици чистог ума* Кант је показао да није немогуће да постоји апсолутни спонтанитет узрока који сам собом започиње један низ појава, а који даље тече по природним законима. На трансценденталној идеји слободе заснива се њен практички појам. Укидањем трансценденталне слободе (могућности да низ догађаја започне сасвим само од себе) уништена би била могућност практичке слободе. Ако су појаве исто што и ствари по себи, ако нема ничег осим појава, слобода се не може спасити. Кант инситира на томе да сам интелегибилни узрок не бива у свом каузалитету детреминисан појавама, иако се његове последице појављују и могу бити детерминисане другим појавама. Он је изван низа, док се његове последице налазе у низу емпиријских услова.

---

¹⁶ Подсетимо да су општост и нужност ознаке априорности.

Осим трансценденталне слободе Кант говори и о емпиријски-психолошкој слободи и о слободи у практичком смислу. Емпиријски-психолошка слобода јесте независност вољних аката од спољашњих фактора, уверење да смо одређени нашим представама и осећањима. Ова слобода је фактички идентична са унутрашњом детерминацијом, психолошки-каузалном нужношћу.¹⁷ Насупрот њој, слобода у практичком смислу подразумева независност воље од нагона, одређеност наше воље свешћу о моралном закону.

Морално понашање упућује на слободу, на могућност бирања.¹⁸ Кант истиче да је морални закон могућ по слободи, а да се слобода разоткрива кроз морални закон. Будући да је морални закон факат чистог практичког ума, да су га сви људи свесни чак и ако га не поштују, он Канту служи као полазиште за практички (не теоријски) доказ постојања слободе. Слобода је *ratio essendi* (разлог постојања) а морални закон *ratio cognoscendi* (разлог сазнања) слободе. Слобода је једина међу свим идејама спекулативног ума за чију могућност а priori знамо а да је не увиђамо, јер је она услов моралног закона који знамо. Човек расуђује да нешто може (да је слободан) зато што је свестан да нешто „треба“ да учини.

Човекова слобода састоји се из две компоненте које једна другу условљавају: из независности од природног (нагонског) детерминизма у човеку (негативно одређење слободе) и из могућности одређивање сопственим умним принципима (позитивно одређење слободе). Слобода је у суштини аутонимија (самозаконитост, самозаконодавство), подређивање себе као умног бића закону који смо сами себи прописали.

Слобода као опредељивање само моралним принципом никада није у стварном људском поступању потпуно присутна, никада сасвим остварена; наиме човек се опредељује и под утицајем чулних жеља и склоности. Ми осећамо у себи захтев да треба да се опредељујемо према моралном принципу и из поштовања према њему, али у исти мах наша чулна природа тежи задовољењу својих нагона. Слобода нам је дакле самим тим и задата.

Кант сматра да би сваки човек желео да буде морално настројен, али није кадар да се морално понаша због својих склоности и нагона. Човек је припадник и

---

¹⁷ Ми верујемо да слободно бирамо, али смо заправо као чулна бића несвесно условљени нашим карактером и околностима. Уколико не бисмо били ствар по себи, него само појава, онај ко би знао све оно што нас условљава (генетику, наталну карту, васпитање итд) могао би да непогрешиво прорачуна како ћемо се понашати у датој ситуацији.

¹⁸ Ми морално не осуђујемо животињу која је детерминисана својим нагонима, али верујемо да је човек одговоран за своје понашање зато што је слободан, зато што је умно а не само чулно биће.

интелигибилног и појавног света, у исти мах јесте ствар по себи и појава, те се у њему одиграва борба између његове умно-моралне и нагонске природе. Код већине нас некад превагне једна, некад друга природа.

Свој рационалистичко-апприористички и формалистички став Кант заснива и оправдава критиком тзв. садржајних етика (хедонистичко-еудајмонистичких и утилитаристичких) – које покушавају да моралност деловања одреде у зависности од тога да ли наше радње доприносе остваривању среће, блаженства, задовољства, користи, тј. према последицама радњи. Ако хоћемо да за критеријум, меру, судију моралности људских поступака узмемо њихову ефикасност у произвођењу задовољства и среће, морамо имати у виду да је немогуће унапред, *a priori* знати шта ће сигурно водити срећи а шта неће. Затим, у схватању садржаја среће људи се веома разликују. Насупрот немогућности да еперијске побуде обезбеде универзалност моралног закона, Кант истиче да принципи морала морају бити такви да сваког и апсолутно поуздано могу водити оном делању које треба извршити. Отуда морални закон нема садржај него само форму општеваљаности.

Критика практичког ума има обавезу да емпиријски условљен ум задржи од претераног захтева на основу којег би искључиво он давао одређујући разлог воље. Ваља истаћи да је за Канта воља заправо исто што и умно хтење, да она није ирационална тежња.¹⁹ Практички ум (воља) може бити: емпиријски (инструмент у функцији нагнућа; ум ту одређује најрационалније средство) и чисти ум (воља), који одређује морални закон, а њега карактерише општост и нужност.

Практичка начела могу бити субјективна – максиме (емпиријски принципи, важе само за моју вољу) и објективна – практички закони (важе за сваку вољу). Сви практички принципи који претпостављају објект (материју) моћи жудње као одређујући разлог воље су емпиријски и не могу бити практички закони. Ни у једној представи неког предмета не може се *a priori* сазнати да ли ће бити повезана са задовољством или незадовољством или ће бити индиферентна. Сви материјални практички принципи потпадају под принцип самољубља или личне среће, те сходно томе не могу бити принципи моралног деловања.

Чисти ум је сам за себе практички и даје човеку свеопшти закон који називамо моралним законом. Исти морални закон важи за сва умна бића (и за Бога и за анђеле, уколико постоје). Разлика је само у томе што се чисто интелигибилна бића понашају

---

¹⁹ За Шопенхауера и Ничеа воља је ирационална.

морално по својој природи, док човек, будући да је и чулно, нагонско биће, мора себе да принуди да се понаша морално. Код човека се може претпоставити само чиста воља али не и света воља, коју поседују чисто интелигибилна бића. Отуда је морални закон за човека дат у форми заповести, као категорички императив.

Кант каже да се не може замислити ништа у свету што би се могло без ограничења сматрати за добро осим добре воље. Док се спољашњи поседи и дарови могу злоупотребити, те се виталност, интелигенција и храброст могу користити и за неморалне сврхе, добра воља ни под каквим условима не може бити зла. Добра воља је добра не по оном што производи већ самим својим хтењем. Добра воља не зависи од успеха, већ од наше настројености. Наиме, могу хтети да учиним неко добро дело, али ме околности спречавају да га учиним. То не крњи моју добру вољу.

Да би додатно појаснио шта мисли под добром вољом, Кант каже да воља која делује због дужности јесте добра воља. Кантова етика се назива деонтолошком (*deon* = дужност) зато што су у њој инсистира на дужности. Кант надахнуто слави узвишено, велико име дужности, тврдећи да се њој човек покорава чак и онда када у томе нема ничег привлачног. Дужност је закон пред којим све наклоности занеме.²⁰

Дужност је интелигибилне природе. Она је заправо унутрашња, интелектуална принуда. Кант прави разлику у томе да ли се нека радња врши саобразно дужности или из дужности. Морална радња је из дужности, а псеудоморална саобразно дужности (њу одређује наклоност).

Дужност је нужност једне радње из поштовања према моралном закону. Са субјективне стране дужност је делање из поштовања према моралном закону; са објективне стране, слагање радње са моралним законом. Заповест да би свако требало да учини себе срећним била би будаласта, јер се никоме не заповеда оно чему он и овако природно стреми.

Једини објекти практичког умна јесу објекти добра (нужан предмет моћи жудње) и зла (гнушања). Добро и зло се односи на радње а не на осећајно стање особе. Суштина сваке моралне вредности радњи зависи од тога да ли морални закон непосредно одређује вољу.

Морални закон је предмет највећег поштовања, дакле и разлог позитивног осећања које није емпиријског порекла и које се сазнаје а priori. Поштовање моралног закона је једино осећање које је изазвано интелектуалним разлогом. Док ствари

---

²⁰ Упркос томе што можда немамо природан импулс ка добротинству, поготово према особи која нам је одбојна, дужност нам наређује да будемо добротинитељи.

побуђују наклоност, дивљење или страх, поштовање можемо имати једино за личност. Колико је значај Кант придавао достојанству личности показује и то што он тврди да чак ни за Бога људска личност не може бити пуко средство.

Неки човек за мене може бити предмет љубави, страха (нпр. тиранин) или дивљења (нпр. естрадна звезда, спортиста), а да притом не буде предмет поштовања. Поштовање гајимо само према личности која је оличење моралног закона. Кант истиче да се пред племићем ритуално клања нечије тело, али се притом не клања његов дух. Пред обичним човеком честитог карактера клања се мој дух зато што му нуди пример остварљивости моралног закона.

Поштовање моралног закона с једне стране садржи у себи бол, јер представља потчињавање, приморавање (будући да је човек чулно биће), али је и позитивне природе, јер представља потчињавање закону сопственог ума. Понижавање се одиграва на чулној страни, а уздизање на моралној.

По Канту, морални закон је свет, а самим тим неповредив. Будући да је човек субјект моралног закона, светост самог моралног закона у извесној мери прелази и на њега. Човек је додуше „не-свет, али му човечност у његовој особи мора бити света“. Као што смо дужни да нагујемо самопоштовање према сопственој личности, те не дозволимо себи сервилно и улизичко понашање према моћницима,²¹ тако не смемо да се са ниподаштавањем односимо према грешницима, јер бисмо им таквим својим ставом оспорили могућност да се поправе, што је неспојиво са идејом човека, који као морално биће „никад не може изгубити сваку обдареност за добро“.

За човека морални закон се појављује као заповест, а императив је форма заповести. Кант разликује категорички од хипотетичког императива. Ако је нека радња добра само као средство за остваривање неког циља, онда је у питању хипотетички императив. Хипотетички императив би могао да се представи у облику: ако хоћеш А, онда учини В. Притом А не мора имати вредност по себи, већ може бити било каква произвољна сврха. Рационално средство, нпр. стављање неприметно неке супстанце у чашу, не разликује се у погледу тога да ли се ради о томе да неко буде излечен тиме што ће попрати лек или да ли ће бити отрован тиме што би попио отров. Ум је усредсређен само на остваривање датог циља, при чему се не води рачуна о томе да ли

---

²¹ Грађанска учтивост не сме да се изобличи у пузавост, јер је она недостојна човека. Онај „ко од себе начини црва, не може после тога да се жали што га газе ногама“. Кант се залагао за просвећеност, за човеково право да све просуђује властитим умом. По њему, просвећеност је „излазак човеков из стања самоскривљене незрелости“. Свестан да је удобно бити неслободан, да због лењости и кукавичлука препуштамо туторима да мисле и одлучују уместо нас, Кант истиче лозинку просвећености: „Имај храбрости да се служиш сопственим разумом!“

је поступак моралан или не.²² Поред наведеног правила умешности, и савети мудрости спадају у хипотетичке императиве. Нпр: ако желиш дуг живот, води рачуна о свом здрављу. Међутим, ова препорука нема никакве везе са моралом, већ једино са нашом природном тежњом. Насупрот томе, категорички императив представља једну радњу „као објективно нужну за себе, без везе са неком другом сврхом“. Морални закон се за човека јавља само у форми категоричког императива.

Кант је изнео неколико формулација категоричког императива, а ми ћемо се ограничити на две. Прва гласи: „Делуј тако да максима твоје воље увек може истовремено важити као принцип свеопштег законодавства“.²³ Друга гласи: „Ради тако да човештво како у твојој личности тако и у личности сваког другог човека увек узимаш уједно као сврху, а никада само као средство“.

На основу обе ове формулације можемо проценити да ли је оно што намеравамо да учинимо морално. Што се тиче прве формулације категоричког императива, проверићемо исправност наше намере тиме што ћемо максимуму наше воље (правило понашања које се тиче само мене) покушати да универзализујемо (да се као општи закон односи на све људе). Уколико то није могуће, тада наше понашање сходно тој максими не би било морално. Узмимо рецимо ситуацију да се налазим у новчаној оскудици и из ње се могу извући само тако што ћу од неког позајмити новац, обећававши да ћу га вратити за недељу дана, а да притом знам да је то немогуће. Поставља се питање да ли је тај мој поступак моралан. Одговор је да није, зато што би лажно обећање, када би постало универзално, укинуло поверење међу људима, те самим тим чак не бих могао ни да позајмим новац. Што се тиче друге формулације категоричког императива, давањем лажног обећања другу личност бих третирао као пуко средство мог интереса а не као сврху по себи.

Кант наводи још неколико примера (самоубиство, занемаривање властитих талената, равнодушност према другим људима), у којим показује да су у питању неморални поступци, самим тим што би они, уколико би постали универзални, довели до уништавања или кржљављења човечанства.

---

²² Питање „да ли је сврха умна и добра, то се питање“ код хипотетичког императива „не поставља, већ се само пита шта морамо учинити да бисмо је постигли. Прописи, по којима један лекар може свог пацијента темељно да исцели, и прописи, по којима један тровач може сигурно да га убије, утолико су по својој вредности једнаки, уколико и једни и други служе само томе да се сврхе лекара, односно тровача, потпуно остваре“.

²³ На другом месту се каже: „Делај само према оној максими за коју у исто време можеш желети да она постане један општи закон“

Кант указује и на разлику између моралности и легалности. Ми не можемо са сигурношћу рећи каква је дотична радња, да ли је само легална, или је и морална, зато што не знамо какво је настројење извршиоца. Док чинимо објективно добро, али нас при томе покреће неки интерес или лични рачун, или пак наклоност, ми не поступамо истински морално, већ само легално. Истински смо морални само када нас покреће искључиво поштовање према моралном закону као таквом.

Узмимо случај трговца који не вара своје муштерије. Поставља се питање да ли је његово понашање морално. Оно је свакако легално, али не можемо са сигурношћу знати да ли је морално. Наиме, од мотива зависи да ли је његово поступање морално. Уколико се трговац плаши инспекције, или уколико је прорачунао да ће таквим својим понашањем доћи на добар глас и тако привући мноштво купаца, те тиме остварити неупоредиво већу зараду, или ако напросто ужива у самољубивом осећању да је добар човек, његово понашање је само легално, јер мотив није искључиво строго поштовање дужности. Будући да не можемо знати са сигурношћу који је мотив продавца, не можемо бити сигурни ни у то да ли се понаша морално. Али у то не може бити сигуран чак ни он сам, јер могуће је да, ма како он био убеђен да га покреће искључиво поштовање моралног закона, иза свега ипак стоји неки скривени несвесни мотив.

Иако је за функционисање његове практичке филозофије сасвим довољан појам слободе, Кант ће да постулира и друге две идеје ума, бесмртност душе и Бога. Он то чини уводећи у игру појам највишег добра. По Канту, највише добро јесте непротивречно сједињење врлине и среће. Будући да човекова природа није само натчулна него и чулна, „без Бога и без једног света коме се надамо, а који је засад невидљив, прекрасне идеје морала заиста су предмети допадања и дивљења, али не и мотиви одлучивања и делања, јер не испуњавају цео циљ који је за свако умно биће природан и нужан и а priori одређен тим истим чистим умом“. Уколико не би било задовољено човеково природно стремљење за срећом, не бисмо могли рећи да у свету постоји највише добро.

Наравно, Кант не доводи у питање своје схватање да је морални закон једини одређујући разлог чисте воље. Он апстрахује од сваке материје, од сваког објекта хтења. Ма колико да је највише добро целокупан предмет чистог практичког ума, њега ипак не треба сматрати одређујућим разлогом воље.

Епикурејци и стоици су сматрали да су срећа и врлина међусобно блиске, те да је могуће аналитички извести једно из другог, било да пођемо од среће или од врлине. Кант сматра да то није могуће. По њему веза између врлине и среће представља

синтетички суд а priori. Да врлина нужним начином повлачи срећу за собом, то је синтетичко-апериоран суд практичког ума.

Уколико бисмо замислили непристрасног посматрача нашег универзума, он би волео да је наш универзум изграђен тако да у њему постоји склад између врлине и среће, да они које краси врлина заслужују да буду срећни. Међутим, искуство показује да је природа индиферентна у погледу моралног деловања. Видимо да често моралне особе у животу немају среће, за разлику од неморалних којима је срећа наклоњена.

Бесмртност душе је по Канту услов потпуне примерености воље моралном закону, који је врховни услов највишег добра. Потпуна примереност воље моралном закону јесте светост, савршенство, за које ни у једном тренутку свог постојања није способно ниједно умно биће чулног света. Светост се може наћи само у прогресу који иде у бесконачност. Тај бесконачан прогрес могућ је само под претпоставком бесконачно трајне егзистенције и личности истог умног бића. Зато Кант постулира бесмртност душе.

Склад врлине и среће може да обезбеди само бесконачно интелигентно, моћно и савршено биће. Зато се постулира постојање узрока целокупне природе, различитог од природе, које би садржавало основ сагласности среће са моралношћу. Највише добро у свету је могуће само ако се претпостави врховни узрок природе који има каузалитет примерен моралном настројењу. Стога Кант постулира Бога као гаранта највишег добра.

Морални закон води религији, тј. сазнању свих дужности као Божијих заповести.

Кант религију изводи из морала, а не обратно, као што је случај са хришћанима који сматрају да нам је Бог подарио моралне заповести. Кант разликује емпиријску, историјску, објављену религију од чисте, природне, умствене, моралне религије. Док је прва партикуларна, друга је универзална. Будући да је објављена религија заснована на искуству, она није универзална. Осим тога, Канту се не допада заповеднички тон откривених религија, као ни њихова ритуална пракса. Верници који се уздају у чуда су пасивни. Богу је милији онај ко поштује морални закон од оног ко се подвргава аскези. Кант верује да ће на крају видљива црква потпуно да ишчезне и остане само невидљива црква као Божије морално царство на земљи.

Када говори о вери, Кант има у виду умну веру. Упркос томе што оспорава емпиријским религијама право на универзалност, Кант ипак сматра да је хришћанство најближе апериорној, умственој религији. Он указује на слагање појма највишег добра и

хришћанског учења. Хришћанска доктрина „даје појам највишег добра (царства Божијег) који једино удовољава најстрожем захтеву практичког ума“. Имајући у виду „светост коју захтева хришћански закон, створењу не преостаје ништа друго доли напредовање у бесконачност“, што у њему буди наду на вечно трајање. Срећу обезбеђује учењем о Царству Божијем, у коме природа и морал ступају у хармонију. По хришћанском учењу, „блаженост под именом среће уопште се не може достићи на овом свету (онолико колико зависи од наше моћи), те остаје само предмет наде“.

Божија мудрост огледа се у томе што нам није додељена способност натчулног увида, јер би последице по морал биле катастрофалне. Уместо да, захваљујући спорењу властитог моралног настројења и чулних склоности, постепено стиче моралну јачину душе, уколико би човеку пред очима непрестано били Бог и вечност, он би додуше избегавао да нарушава моралне заповести, али његово настројење не би било моралне природе. Већина законитих радњи догађала би се из страха, само мало њих из наде, и ниједна из дужности“. Срећом човек има нејасан поглед на будућност, постојање Бога је само предмет нагађања, а морални закон, „ништа нам засигурно не обећавајући нити претећи, захтева од нас несебично поштовање“.

Говорећи о уму, који је јединствен, будући да су теоријски ум и практички ум заправо само његове две различите примене, Кант указује на проблем њиховог међусобног односа. Уколико би обе ове примене биле равноправне, дошло би до напетости, па и противречности у самом уму, јер би се теоријски ум затварао у своје границе и не би хтео да прими ништа у своју сферу, док би практички ум настојао да се распростре преко својих граница и обухвати теоријски ум. Да се то не би десило, а имајући у виду да чист практички ум није подређен склоностима, да је у стању да трансцендира појавну сферу, Кант се опредељује за примат практичког ума. Он подсећа не само на то да је сваки интерес у крајњој инстанци практички, него и да је врховни интерес ума да реализује своје идеје, те се сходно томе ум једино у деловању до краја потврђује. То значи да је за човека значајнија морална сфера од сфере научног знања. Подсетивши да у животу постоји доста битних циљева, Кант указује да међу њима постоји крајњи циљ, коме подређени циљеви могу служити као средства. „Крајњи циљ није ништа друго до потпуно опредељење човека“, а „филозофија о том опредељењу зове се филозофија морала“. Отуда не чуди што су људи, имајући у виду

„преимућство филозофије морала над другим радњама ума“, од давнина „под именом филозофа подразумевали у првом реду моралисту“.²⁴

Упркос томе што је истицањем примата практичног ума избегао противречност у самом уму, упркос томе што тврди да је слобода круна његове филозофије, Кант је увиђао да у његовој филозофији постоји непремостива провалија између феноменалне и ноуменалне сфере, између нужности и слободе. Да би је премостио, он пише *Критику моћи расуђивања*, надајући се да ће постулираним принципом сврховитости омогућити деловање света слободе на свет природе.

---

²⁴ Сходно централној позицији морала у Кантовој филозофији, сасвим је очекивана његова тврдња да истинска политика не може да учини ниједан корак а да се пре тога не поклати моралу.